

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 81'36:81'37:[81'22](049.32)

ОСОБОВІ СПІВВІДНОШЕННЯ У СВІТЛІ ГРАМАТИКИ, СЕМАНТИКИ І ПРАГМАТИКИ

(*Ясакова Н. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : монографія / Наталія Ясакова. – К. : НаУКМА, 2016. – 328 с.)*

Органічна цілісність природної мови, функційна взаємодія її різнотипних складників, унікальна здатність забезпечувати когнітивні й комунікативні потреби людини якнайвиразніше виявляється у граматичних дослідженнях «від значення до форми». Саме такий підхід застосувала Н. Ясакова, аналізуючи функційно-семантичну категорію персональності в українській літературній мові. Обов'язковість цієї категорії для творення речення й тексту, перебігу комунікації загалом, різноманітність виявів та багатство засобів вираження робить її надзвичайно цікавим об'єктом лінгвістичного вивчення. Особливу увагу дослідників привертає проблема репрезентації семантики персональності як вияву універсальних рис, зумовлених природою людини, що відбивають культурні традиції українського народу. Тому безсумнівною є актуальність праці Н. Ю. Ясакової з огляду на нагальну потребу створення академічної граматики української мови, вибудованої на категорійних засадах.

Стрижневою для авторської концепції персональності стала ідея первинності та всеохопності її значення, що реалізується на всіх мовних рівнях, зумовлює взаємозв'язок із поняттєвими, морфологічними та синтаксичними категоріями. Міцне теоретичне підґрунтя дало змогу адекватно потрактувати всю сукупність способів і засобів вербалізації особових співвідношень і вибудувати логічно струнку структуру праці. Дослідниця пропонує теоретичну модель інтерпретації реалізованих в українській літературній мові персональних значень, побудовану на співвідношеннях інваріанта (поняттєвої основи персональності) і багатоступеневої системи функційних варіантів, що охоплюють вияви персональних значень у мові й мовленні. Відповідно в монографії подано й аналіз категорії персональності: від найзагальніших її компонентів – до найдрібніших видозмін, що виникають під впливом прагматичних чинників.

У першому розділі найзагальніші складники персональності – «протиставлені одне одному значення першої другої та третьої осіб, співвідносні з найпростішою, канонічною мовною ситуацією» – розглянуто на тлі положень про фундаментальні філософські категорії *Я, Ти, Інший, Воно*. Думки Декарта, Ж.-П. Сартра, Ж. Дельоза, М. Гайдеггера, Е. Левінаса, М. Бубера та інших мислителів допомогли окреслити універсальні риси досліджуваної

категорії, сформувавши уявлення про її мисленнєве підґрунтя та пояснити лінгвістичні факти, зокрема виразну специфічність першої особи, наявність опозицій I особа – не I особа, I особа – II особа. Персональність постає як цілісний феномен, що охоплює ієрархічно організовану систему різнорівневих засобів вираження особових відношень в актах мовлення.

Такий підхід дав змогу по-новому висвітлити морфологічну категорію особи. У концепції Н. Ясакової вона потрактована як ядро функційно-семантичної категорії персональності, якому притаманне зосередження диференційних семантичних ознак і послідовне втілення відповідної семантики на формальному рівні речення. Це загальна категорія, що охоплює центральні частини мови, виявляючи спільне в реалізації персональних значень на морфологічному рівні, і часткова категорія іменника й дієслова, зорієнтована на формальне закріплення їхньої частиномовної семантики. Іменникова особа, що є семантично центральною, поєднує ознаки класифікаційної та словозмінної морфологічних категорій, оскільки виявляється і в розподілі іменників за особами (до них зараховано й займенникові одиниці), і через кореляцію відмінкових форм повнозначних іменників. Натомість особа дієслова, що реалізується через низку протиставлених форм у його парадигматизації, є словозмінною категорією і центром морфологічного втілення персональності з формального погляду.

Плідним для висвітлення семантики і функційного діапазону персональності є поєднання системно-мовного і комунікативно-мовленнєвого підходів. Воно дало змогу не лише систематизувати всі вияви персональності, а й адекватно потрактувати досліджувану категорію на синтаксичному рівні. Н. Ясакова констатує її функційну різноспрямованість: «Персональність виявляє референційні характеристики речення – співвіднесеність суб'єкта, об'єкта й адресата речення з певними об'єктами дійсності – та пов'язані з ними комунікативні та прагматичні аспекти його змісту» [с. 130].

Цікавими є висновки про взаємодію категорій персональності й означеності та запропонована в третьому розділі типологія речень за ступенем означеності суб'єкта. На думку авторки, онтологічна означеність першої та другої осіб може нейтралізовуватися тільки у разі вияву узагальнено-особової семантики, а в межах третьої особи конкретним суб'єктам протистоять неозначені. З-поміж специфічних функційних варіантів семантики третьої особи названо неозначено-особовий і неозначено-предметний, які представлені в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Окрім речень, які традиційно називають неозначено-особовими, до речень такого типу зараховано й такі, які зазвичай вважають безособовими, хоча їхні предикати мають виразний зв'язок із суб'єктом-особою, напр.: *Чоловіка Ганчиного вбито на фронті* (Є. Гуцало); *По найліпших ресторанах міста ... їлося й пилося, як останнього, перед страшним судом, дня* (В. Кожелянко); *У Фединій кімнаті все прибрано й переставлено...* (Б. Антоненко-Давидович); *На печі закашляло старечим голосом...* (Є. Гуцало). Стрижневим, отже, виступає семантичний критерій, а не наявність показників особи на формально-прагматичному рівні речення.

У монографії вперше в українському мовознавстві виокремлено групу неозначено-предметних речень, що семантично й за способом мовного вираження протистоять неозначено-особовим. Дієслівний предикат таких

речень має форму третьої особи однини теперішнього/майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу, на відміну від таких самих форм множини, характерних для опису дій неозначено-особового суб'єкта. З-поміж неозначено-предметних авторка вирізняє речення з неактуальним суб'єктом, напр.: *Капало зі стріх* (М. Коцюбинський); *Завіяло дороги* (М. Рильський); з незбагненим суб'єктом, у яких джерело, каузатор дії не можуть бути сприйняті органами чуття, незрозумілі, напр.: *Десь їх, напевно, розметало тепер по всіх світах...* (І. Багряний); *Автобус смикнуло...* (В. Шевчук); з неозначеним локус-суб'єктом, напр.: *Годило* (Г. Тютюнник); *Відчутно повертало на весну* (О. Гончар).

Уважаємо, що характеристика таких речень потребує уточнення. Категорія персональності в них не взаємодіє з категорією означеності/неозначеності. Для речень, суб'єкт яких є предметом, важливим є протиставлення особовість/безособовість. Дія в таких структурах не залежить від мовця, вона є некерованою, залежить від інших чинників.

Імпонує бажання дослідниці не тільки описати мовні факти, а й встановити причини з огляду на особливості мислення людини, її світосприйняття; розкрити найдрібніші змістові відмінності та простежити їхнє творення на всіх рівнях мови. Предметом вивчення є не локальні мовні явища, а їхня функційна єдність, механізм взаємодії, зокрема взаємозв'язок морфологічних і синтаксичних категорій у вираженні особових співвідношень, що є стрижневими для організації речення-виловлювання.

Дослідження не лише збагачує синтаксичну теорію в галузі типології простих синтаксичних конструкцій та семантико-синтаксичної організації речення, зокрема щодо форм вираження, діапазону сполучуваності суб'єктних синтаксем різної персональної належності, а й доповнює вчення про парадигму речення. Авторські положення поглиблюють теорію про функційно-семантичні категорії та формують засади вивчення особових протиставлень у діахронії, у межах певних дискурсів, на матеріалі текстів різних стилів. Запропований у четвертому розділі спосіб потрактування мовленнєвих видозмін персональності як системи семантико-прагматичних варіантів категорійних значень сприяє вивченню виявів персональності в поетичних текстах та зумовлених соціальними чинниками змін персональних домінант у публіцистиці.

Системність здійсненого аналізу, багатство фактичного матеріалу, новаторські підходи до потрактування категорії персональності та переконлива аргументація теоретичних положень засвідчують безумовну актуальність монографії та її наукову новизну. Вона зацікавить не лише вчених, авторів граматики, а й усіх, хто хоче більше дізнатися про історичну мінливість і водночас цілісність мови, про її здатність регулювати поведінку людей. Праця допоможе загалом осмислити феномен мови як засіб пізнання світу та її роль у спілкуванні, в освіті й науці, у мистецтві, у суспільному житті народу, у збереженні традицій попередніх поколінь.

Марія Плющ,

доктор філологічних наук, професор